

***Imperial eyes* van de postkoloniale criticus: Selectieve lectuur van achttiende-eeuwse reisbeschrijvingen over Zuid-Afrika**

SIEGFRIED HUIGEN

University of Stellenbosch, South Africa

Universiteit van Stellenbosch, Privaatsak x1, Stellenbosch 7602, Suid-Afrika

sh@sun.ac.za

Imperial Eyes and the Postcolonial Critic: Selective Readings of Eighteenth-Century Travel Accounts about South Africa

Abstract. In her influential book, *Imperial Eyes* (1992), Mary-Louise Pratt portrays eighteenth-century scientific travellers as accomplices of colonial expansion. Within the discourse of natural history these researchers would, according to Pratt, erase indigenous people from their representations, or would reduce them in representations to their bodily features disregarding their culture. This article intends to amend Pratt's account.

Firstly, I would like to demonstrate that Pratt performs a highly selective and reductive reading on very complicated texts, while disregarding many other texts. Reading the texts of the writers who are quoted by Pratt more carefully and taking into consideration a broader range of travel accounts of eighteenth-century travellers in South Africa, it appears that ethnography forms an important part of these texts, as a component of a wider encyclopaedic interest in South Africa. This ethnography is in general sympathetic towards the culture of indigenous South Africans and critical of Dutch colonial rule.

Secondly, instead of being directly instrumental to colonial expansion, the travellers used the existing colonial infrastructure and the colonial regime for the benefit of their own research. Following the terminology of Actor Network Theory one could speak in this instance of *intéressement*, the ability of researchers to obtain support for their projects from actors outside the scientific network.

Keywords: travel writing; science and travel; actor network theory

1. Inleiding

Volgens de *Dialektik der Aufklärung* (Horkheimer & Adorno 1947) heeft de Verlichting vooral monsters gebaard. Hoewel de Verlichting tot doel had de mens te bevrijden uit de nachtmerrie van bijgeloof, was het onbedoelde resultaat volgens

Horkheimer en Adorno de overwinning van de 'instrumentele rede' die de complexiteit van de menselijke werkelijkheid reduceert tot technische formules. Het eindresultaat zouden de crematoria van Auschwitz zijn. Deze eenzijdige maar nog steeds invloedrijke interpretatie van de Verlichting¹ – Verlichting gelijkgesteld aan een zeer beperkte opvatting over wetenschappelijke rationaliteit – heeft in 1992 een postkoloniaal vervolg gekregen in *Imperial Eyes* van Mary Louise Pratt. Zonder dat ze naar Adorno en Horkheimer verwijst, wil Pratt in de eerste zeventig bladzijden van haar boek aantonen dat een vergelijkbare reductie kan worden aangetroffen in het werk van enkele wetenschappelijke reizigers die Zuid-Afrika bezochten in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook hier waren de gevolgen desastreus.

Pratts redenering is ongeveer als volgt. Tijdens de eerste contacten in de zestiende en zeventiende eeuw was het voor Europeanen mogelijk een dialoog te voeren met niet-Europese mensen in de koloniale 'contact zone.' Deze dialoog meent Pratt terug te vinden in de verkorte Engelse vertaling van het oorspronkelijk in het Duits geschreven werk van Peter Kolb uit het begin van de achttiende eeuw. De belangstelling voor de Ander nam echter drastisch af toen de *Natuurlijke Historie* van Linnaeus na 1760 haar invloed deed gelden. De opkomst van de *Natuurlijke Historie* "asserted an urban, lettered, male authority over the whole of the planet; it elaborated a rationalising, extractive, dissociative understanding which overlaid functional, experiential relations among people, plants and animals" (Pratt 1992: 38). Het discours over de buiten-Europese wereld veranderde zelfs dermate dat Pratt spreekt van een 'Linnaean watershed.' Natuuronderzoek veranderde nu in een 'planetair' project van natuurbeschrijving dat bedreven werd door de 'seeing man,' een misogyn gedrocht dat macht uitoefende door observatie. Dit zou na 1760 met name te zien zijn in het werk van wetenschappelijke reizigers die over Zuid-Afrika gepubliceerd hebben. Pratt beweert dat de inheemse bevolking in deze reisverslagen meestal opvallend afwezig is. Alle aandacht zou uitgaan naar flora, fauna en landschap die met een zich als onschuldig voordoende blik geregistreerd werden. In de zeldzame gevallen dat de inheemse bevolking wel ter sprake werd gebracht, ging de aandacht vooral uit naar haar lichamelijke eigenschappen. De Ander werd genaturaliseerd, ontdaan van zijn cultuur. In teksten uit de tweede helft van de achttiende eeuw is er daarom sprake van grootscheepse *ethnic cleansing*, omdat de bevolking uit de representatie zou worden weggelaten. Het terrein werd discursief voorbereid voor koloniale expansie,

¹ Eenzijdig tegen de achtergrond van bijvoorbeeld de interpretatie van Jürgen Habermas (1969) die de Verlichting in *Strukturwandel der Öffentlichkeit* juist ziet als de bakermat van het publieke democratische discours en een onvoltooid proces van mondigwording.

hoewel de reizigers wel de schijn wilden wekken dat ze zich distantieerden van het koloniale onteigeningsproces, iets wat door Pratt 'anti-conquest' wordt genoemd. Ondanks deze schijnbare onschuld kunnen de teksten van wetenschappelijke reizigers toch 'medeplichtig' genoemd worden aan latere koloniale onderdrukking (Pratt 1992: 1-68).

Pratt verkondigt haar opinies met grote stelligheid waardoor ze veel lezers heeft weten te overtuigen. In het onderzoek naar koloniale wetenschapsbeoefening en reisbeschrijvingen heeft Pratt een bijna onaangevochten reputatie.² Wie de moeite neemt de door Pratt geraadpleegde reisverslagen en ook andere achttiende-eeuwse reisteksten over Zuid-Afrika te lezen, zal echter gauw vaststellen dat de hermeneutische basis voor de door Pratt gelanceerde theorieën vrijwel ontbreekt. Pratt heeft passages uit enkele teksten, zoals ze ook zelf zegt, hoofdzakelijk gebruikt om haar argumentatie mee te 'illustreeren.' Een paar fragmenten uit het werk van de reizigers Peter Kolb, Anders Sparrman, William Paterson en John Barrow moeten haar beweringen aannemelijk maken, maar geven absoluut geen representatief beeld van deze teksten of het discours waarvan ze deel uitmaken.

Als voorbeeld voor het pre-Linnaeïsche discours verwijst Pratt slechts naar één tekst, een reisverslag van de Duitse reiziger Peter Kolb. Haar gebruik van Kolb is echter zo selectief dat haar beweringen over Kolbs werk alle grond missen. In plaats van de volledige, oorspronkelijke Duitse tekst, *Caput Bonae Spei Hodiernum*, uit 1719 te gebruiken, neemt Pratt genoeg met een verkorte Engelse vertaling in twee delen uit 1731 waarvan ze alleen het eerst deel geraadpleegd heeft. In het eerste deel, *The present state of the Cape of Good-Hope: or, A particular account of the several nations of the Hottentots [...]*, dat Pratt heeft gebruikt, is het etnografische deel van Kolbs werk opgenomen; het tweede deel, *The present state of the Cape of Good-Hope: vol. II. Containing, the natural history of the Cape [...]*, bevat een natuurhistorische beschrijving van de Kaap. Nu verwijst Pratt naar het eerste deel van de Engelse vertaling alsof dat de volledige tekst van Kolbs oorspronkelijke Duitse werk zou zijn en concludeert ze op grond hiervan ten onrechte dat Kolb uitsluitend geïnteresseerd was in etnografie en een dialoog met inheemse mensen en geen belangstelling had voor natuurlijke historie, terwijl een groot deel van de oorspronkelijke Duitse tekst en ook het tweede deel van de Engelse vertaling over de natuur van de Kaap handelt. Op basis van deze misser beweert Pratt dat belangstelling voor de exotische natuur pas ontstond onder invloed van Linnaeus.

² De enige kritiek op Pratt is: Beinart 1998, Huigen 1998, Guelke & Guelke 2004 en Huigen 2007.

Pratts behandeling van de reizigers uit de periode na Linnaeus – Sparrman, Paterson en Barrow – is even selectief. Ik beperk me hier tot één voorbeeld.

Pratts kop van jut is de Engelse koloniale ambtenaar John Barrow die tussen 1797 en 1803 aan de Kaap verbleef en hierover een tweedelig reisverslag publiceerde in 1801 en 1804. Pratt presenteert Barrow als ijzige personificatie van de instrumentele rede. Menselijke aanwezigheid wordt volgens Pratt door Barrow zoveel mogelijk verzwegen. Barrows 'rondreizende oog' produceert 'lege' landschappen waarvan vooral het economische potentieel beoordeeld wordt. Voorzover de inwoners, inclusief de kolonisten, ter sprake komen, is het alleen om aan te geven in hoeverre ze niet voldoen aan Barrows maatstaven. Barrow beschrijft generaliserend en objectiverend hun zeden en gewoonten, vooral die van de San die zijn 'chief ethnographic interest' zouden vormen.

Deze karakteristiek van Barrows werk is eenzijdig en in veel opzichten foutief. Barrow heeft wel degelijk interesse voor de bevolking van Zuid-Afrika en bovendien zijn de San niet zijn belangrijkste etnografische onderwerp. Hij heeft meer te zeggen over de Xhosa's en de Nederlandse kolonisten. Barrow neemt inheemse groepen bovendien dikwijls in bescherming tegen critici. De Khoikhoi in de Kaapkolonie zijn er volgens Barrow weliswaar miserabel aan toe, maar het is onrechtvaardig ze daarvoor te veroordelen, want ze zijn door de kolonisten beroofd van hun bestaansmiddelen (Barrow 1801: 156); het is waar dat de San woeste wilden zijn, maar ze zijn zo geworden doordat de kolonisten hun vrouwen en kinderen gestolen hebben, vroeger waren ze juist vreedzaam (Barrow 1801: 285); de slechtheid van de Xhosa's is gewoonweg een kwaadaardig verzinsel van de kolonisten (Barrow 1801: 176). Verder probeert hij de goede eigenschappen van inheemse bevolkingsgroepen te benadrukken, vooral van de Xhosa's die hij tijdens zijn eerste reis naar de oostgrens van de Kaapkolonie had bezocht. Etnografische informatie over de Xhosa's is bovendien afkomstig uit gesprekken met het stamhoofd 'Gaika' (Ngiqa) (Barrow, 1801: 193-221). Het ontbreekt dus ook niet geheel aan dialoog met inheemse mensen in Barrows *Travels* en zeker niet aan belangstelling voor hun levenswijze.

Wie achttiende-eeuwse reisbeschrijvingen over Zuid-Afrika zorgvuldiger leest dan Pratt gedaan heeft, zal vaststellen dat de invloed van Linnaeus door Pratt wordt overschat en dat etnografie ook na 1760 een vast onderdeel blijft vormen van reisverslagen van wetenschappelijke reizigers. Een 'Linnaean watershed' ontbreekt en het is ook niet goed verdedigbaar om achttiende-eeuwse wetenschappelijke reizigers tot wegbereiders van het kolonialisme te verklaren. In het onderstaande wil ik eerst een korte schets geven van het Europese discours over Zuid-Afrika in de achttiende eeuw op basis van een meer volledige lektuur van de door Pratt genoemde reizigers en ook van reizigers uit deze periode die ze buiten beschouwing laat. Aan het slot van mijn beschouwing zal ik de verhouding tussen

de reizigers en de koloniale context waarin ze opereerden ter sprake brengen. Ik wil daar aantonen dat de krachtlijnen tussen de wetenschappelijke reiziger en de koloniale context anders liepen dan Pratt beweert.

2. Het wetenschappelijke discours over zuidelijk Afrika

Tot aan de negentiende eeuw was Afrika voor Europeanen grotendeels een gesloten gebied. Aan de kust van West-Afrika lag wel een krans van forten van waaruit slaven werden geëxporteerd naar de Nieuwe Wereld, maar Europeanen waagden zich niet in het binnenland. De aanvoer van slaven werd hoofdzakelijk verzorgd door inheemse zakenlieden. Tot 1800 was de Kaapkolonie daarom voor Europeanen het enige venster op het Afrikaanse binnenland. Na de stichting van deze 'volksplanting' door de VOC in 1652 was de Kaapkolonie in de loop van de achttiende eeuw uitgegroeid tot een gebied met de omvang van Spanje. Je moest er wel oppassen voor leeuwen, maar de reiziger had er geen last van malaria en vijandige volken die elders in Afrika een vroege dood tot gevolg konden hebben. Vandaar dat onderzoekers met interesse voor Afrika afreisden naar de Kaap en per ossenwagen het binnenland introkken, vaak tot over de grenzen van de kolonie. Vooral aan het einde van de achttiende eeuw werden dit soort expedities relatief populair en betekenden onmiddellijke roem wanneer de reiziger na terugkeer zijn ervaringen publiceerde. Deze boeken probeerden de vreemde wereld voor de lezer samen te vatten. Alles tussen hemel en aarde kwam erin aan bod: de Tafelberg, giraffen en inheemse vrouwen. Om alles beter voorstelbaar te maken werden illustraties en kaarten toegevoegd. Het beeld dat men in de achttiende eeuw in Europa van Afrika kreeg, werd daarom in een hoge mate bepaald door waarnemingen in de Kaapkolonie. Tegen de achtergrond van Pratts beweringen is het vooral verrassend dat deze teksten over het algemeen bijzonder sympathieke beschrijvingen bevatten van de inheemse bewoners. Ze waren volgens de reizigers in veel opzichten voorbeeldige mensen die niet zo gek veel verschilden van Europeanen als je oppervlakkige verschillen buiten beschouwing liet. Natuurbeschrijving is weliswaar een vast onderdeel van de reisverslagen, maar gaat niet ten koste van etnografie. Er bestond een encyclopedische benadering tot kennis waardoor het interessegebied erg breed was.

Er is geen 'Linnaean watershed' te vinden in het discours over Zuid-Afrika, maar wel het ontstaan van een kritische houding op het terrein van etnografie aan het begin van de achttiende eeuw. In de zestiende en zeventiende eeuw waren reizigers tevreden met stereotype beschrijvingen van de inheemse 'Hottentotten' of Khoikhoi. Stinkende, stamelende en ellendige wezens waren het. Niemand was in een gesprek met hen geïnteresseerd. De Khoikhoi behoorden voor de reizigers

die de Kaap passeerden bij de huiveringwekkende aspecten van het toeristische décor zoals de leeuwen op de Tafelberg. Etnografische beschrijvingen van voor 1700 bestonden hoofdzakelijk uit een verzameling gemeenplaatsen. De meer kritische etnografie uit de achttiende eeuw had haar ontstaan te danken aan één man, de ook door Pratt geroemde Duitse astronoom Peter Kolb die aan het begin van de achttiende eeuw een aantal jaren in Kaapstad en Stellenbosch verbleef en na zijn terugkeer in Neurenberg in 1719 een boek van 900 foliobladzijden over de Kaap publiceerde, *Caput Bonae Spei Hodiernum*, ofwel 'De huidige toestand van Kaap de Goede Hoop.' Het boek was het eerste dat uitsluitend aan de Kaap gewijd was en werd in de belangrijkste Europese talen vertaald. Kolbs werk is in mijn opinie de werkelijke 'watershed.' Het vormde het begin van een nieuw kritisch, empiristisch discours over zuidelijk Afrika en was vooral in etnografisch opzicht zeer invloedrijk, hoewel het, zoals gezegd, ook voor een groot deel bestond uit natuurbeschrijving. (Ik verwijs in het volgende naar de oorspronkelijke Duitse tekst [Kolb 1719]).

In de traditie van vroegmoderne wetenschap had Kolb alle mogelijke feiten over de Kaap verzameld. Om zijn betrouwbaarheid te versterken, benadrukte hij dat hij ze door observatie met eigen ogen, autopsie, had verkregen. Dit belang van eigen waarneming voor de beschrijving van vreemde volken is al terug te vinden bij Herodotus, maar werd tijdens de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende en achttiende eeuw nog eens aangescherpt. De Royal Society gebruikte het motto *Nullius in verba* (op de woorden van niemand [vertrouwen]), wat onder meer betekende dat zintuigelijke waarneming voorrang had boven boekenkennis. Hoewel Kolb zich binnen de heersende encyclopedische wetenschapstraditie gedwongen zag de totale werkelijkheid van de Kaap – geografie, flora, fauna en mensen – te beschrijven, hechte hij zelf de meeste waarde aan zijn beschrijving van de Khoikhoi. Die beschrijving was ontstaan uit ergernis over de onzin die hij bij andere schrijvers had gevonden, zei hij in het voorwoord. Kolbs eigen observaties moesten het ongelijk van zijn voorgangers bewijzen. Ook tijdgenoten en latere generaties vonden juist dit gedeelte van zijn boek waardevol. Jean-Jacques Rousseau maakte bijvoorbeeld gebruik van Kolb voor zijn beschrijving van de gelukkige natuurtoestand van de mens. Bij Kolb meende Rousseau te kunnen lezen hoe die er in werkelijkheid uitzag (Huigen 2007: 55-57).

Kolbs beschrijving van de Khoikhoi is geconcipieerd als een verdedigend pleidooi. Hij doet zijn best om hun deugden in het licht te stellen en hun zwakheden zoveel mogelijk te verzachten. De hoofdgedachte is dat de Khoikhoi een soort joden waren, omdat Kolb overeenkomsten meende te zien tussen joodse en Khoikhoi-gebruiken. Evenals zijn voorgangers had Kolb bijvoorbeeld opgemerkt dat de Khoikhoi een besnijdenisritueel hadden, waarbij één testikel werd verwijderd. Kolb gaf een nauwkeurige beschrijving van deze operatie, waarbij

zenuwen werden doorgesneden, de testikel werd vervangen door een prothese van schapenvet en het hele zaakje na de operatie werd dichtgenaaid met een aangescherpt botje, alles zonder verdoving. Volgens hem was dit besnijdenisritueel een van de vele indicaties die wees op joodse afkomst. Dat de besnijdenis een beetje uit de hand was gelopen, was volgens hem goed verklaarbaar. De Hottentotse joden in de Kaapkolonie waren immers ver van huis en hadden zich in de loop van de tijd vermengd met andere volken, zoals de Troglodieten, waarvan uit klassieke bronnen bekend was dat ze allerlei stuitende gebruiken hadden. Door van de Khoikhoi een soort joden te maken hielp in elk geval om hun status te verhogen. De waardering voor joden was op dat moment in protestants Europa namelijk dermate groot dat historici nu spreken van filosemitisme. Zo werd de 'waarheid' ook geen geweld aangedaan, want door ze te verbinden met een westerse randgroepering behielden de Khoikhoi hun exotische karakter. In Kolbs voorstelling werden de Khoikhoi salonfähig en in moreel opzicht zelfs voorbeeldig. Niemand was eerlijker dan een Hottentot. Voorzover Kolbs etnografie comparatistisch was, gebeurde dit om de Khoikhoi moreel op te waarderen ten opzichte van het discours over hen uit de zeventiende eeuw. Door overeenkomsten met de joden aan te tonen, probeerde Kolb hun 'otherness' te verminderen en om ze te verbinden met de joods-christelijke geschiedenis.

Reizigers uit de tweede helft van de achttiende eeuw breidden hun beschrijvingen uit naar volken waarmee Europeanen pas aan het einde van de achttiende eeuw in aanraking kwamen. Het etnografische discours werd dus ook voortgezet nadat Linnaeus op het toneel verscheen.

Populair werden nu vooral de Xhosa's, destijds Kaffers genaamd, een nog steeds bestaande etnische groepering waartoe mensen als Mandela en Mbeki behoren. De Xhosa's in het zuiden en ook de Tswana's in het noorden waren fantastische mensen: sterk gebouwd en hoewel wat donker van uiterlijk niet wezenlijk anders dan Europeanen. De legerarts Hinrich Lichtenstein schreef in zijn reisverslag over "een zeer heugelijk gevoel, dat het mij door het lot vóór zoveel anderen was gegeven, onder deze opmerkelijke mensen rond te lopen, waarvan het bestaan als half beschaafd volk zo lang voor de wetenschap verborgen was gebleven en waarvan ik elk uur meer ging houden en die ik meer ging hoogachten" (Lichtenstein 1812, II: 511). Half beschaafd, dat wel.

Over de Xhosa's verscheen in 1810 de eerste etnografische monografie, geschreven door een andere Nederlandse legerofficier, kapitein Ludwig Alberti. Dit is in elk geval de eerste etnografie van een Afrikaans volk, ook de eerste etnografische monografie in het Nederlands. Het boek was geconcipieerd volgens de nieuwste Franse inzichten van Joseph-Marie de Gérando, auteur van *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages* (De Gérando 1978 [1800]). Daardoor is antropologie bij Alberti in hoofdzaak

culturele antropologie. Men moest volgens Gérando onderzoeken wat vreemde mensen geloofden, hoe hun familiebanden en politieke structuren functioneerden, zelfs wat hun slaappatroon was en of ze dromen hadden. Voor betrouwbare resultaten moest Gérando's etnograaf de taal van de lokale bevolking spreken en als een 'concitoyen' onder het vreemde volk wonen. Voorzover Alberti's werkzaamheden het toelieten – hij was een paar jaar districtsbestuurder – heeft hij deze richtlijnen proberen uit te voeren. Alberti bedacht bovendien als eerste dat etnografische kennis nuttig was voor koloniaal bestuur. Als je wist hoe de machtsverhoudingen lagen, kon je veel gemakkelijker indirect, via de inheemse hiërarchie invloed uitoefenen. Inderdaad slaagde Alberti er tijdens zijn ambts-termijn in de vrede te bewaren in het woelige oostelijke grensgebied van de Kaapkolonie. Na zijn vertrek brak onder het Engelse bewind al gauw een bloedige grensoorlog uit.

Niet iedere groep in Zuid-Afrika kwam er in reisverslagen goed vanaf. De meeste reizigers hadden moeite met de Bosjesmannen. Die waren voor de achttiende-eeuwse smaak te primitief. De enige die er wel in slaagde over deze vooroordelen heen te stappen was de VOC-legerofficier Robert Jacob Gordon. Hij deed de volgende uitspraak: "[ik] vinde veel meer onderscheid tussen dieren dewelke wy seker weten van een paar te stammen, dan tusschen menschen. Het frappeert iemand dewelke onder verschillende wilden reist, deselve *mensch* te vinden, al schynt het in den eersten opslag anders."³ Met andere woorden: vanuit een natuurwetenschappelijk perspectief moet de waarnemer zich niet laten bedriegen door de schijnbare vreemdheid van niet-westerse mensen. De verschillen zijn verwaarloosbaar klein als je ze binnen een breder en onsentimenteel, natuurhistorisch kader beziet.

De reizigers waren vooral kritisch over de kolonisten, degenen ook die de drijfkracht vormden achter de koloniale expansie in Zuid-Afrika waardoor de inheemse bevolking al hoe meer in het nauw gedrongen werd. De Khoikhoi stierven massaal aan Europese ziekten of overleefden in de onderste rangen van de koloniale economie. Bosjesmannen werden waar mogelijk uitgeroeid. Kolonialisme was een morsig bedrijf.

De kritiek op de kolonisten was in veel gevallen verbonden met kritiek op het Nederlandse koloniale bewind. In de ogen van veel achttiende-eeuwse reizigers was dat bewind buitengewoon wreed. De Zweed Sparrman vermeldt dat hij nergens zoveel lijken aan de galg had zien hangen als buiten Kaapstad. Merendeels ging het hier om veroordeelde slaven (Sparrman 1975-1977). Bij Engelse critici

³ Den Haag, Nationaal Archief, Fagel-Archief, nr. 2533; de nadruk op 'mensch' is van Gordon.

kwam deze kritiek echter ook voort uit koloniale wedijver. Engelsen zoals John Barrow zagen zichzelf graag als welwillende en efficiënte kolonisatoren. In hun ogen was het Nederlandse kolonialisme van rond 1800 van een minderwaardige kwaliteit: inefficiënt, onnodig wreed en decadent. De kolonisten werden beschouwd als product van dit verwerpelijke koloniale regime. Lui, dom, volgevreten en wreed waren ze. Ze gebruikten bijvoorbeeld een eigenaardig systeem bij de bestaffing van hun slaven. De straf werd niet bemeten volgens het aantal zweepslagen, maar volgens het aantal pijpen dat de eigenaar tijdens de bestraffing rookte. Het ergste was misschien dat de eigenaar geen medelijden voelde met het slachtoffer van zijn wreedheid. Soortgelijke dingen zouden ook in andere Nederlandse kolonies gebeuren.⁴ De Engelse reizigers zagen daarnaast parallellen met de toestand van de Nederlandse Republiek. De sadistische kolonisten hadden volgens Engelse reizigers hetzelfde slechte karakter als de aanhangers van de democratische Patriottenbeweging in Nederland, want beide groepen waren Fransgezind.

3. Een symbiotische verhouding

Uit deze korte schets van het achttiende-eeuwse wetenschappelijke discours over Zuid-Afrika is het duidelijk dat dit discours nauwelijks behulpzaam was bij het vestigen van een koloniale heerschappij, met uitzondering van Alberti's aanzetten tot de ontwikkeling van gebruiksetnografie (*applied anthropology*). Hooguit kan gezegd worden dat Zuid-Afrika door de beschrijvingen deel werd van westerse kennis, maar dit had niet automatisch koloniale implicaties. De koloniale expansie in Zuid-Afrika had ook helemaal geen wetenschappelijke aanmoediging nodig. Honger naar nieuw land voor extensieve veeteelt zorgde ervoor dat de kolonisten steeds dieper het land in trokken. Deze kolonisten lazen geen reisbeschrijvingen, maar hooguit de bijbel en religieuze tractaten (Van Zijl z.j.). Reisbeschrijvingen speelden alleen incidenteel een rol bij de formulering van een koloniale politiek. De Nederlandse ambtenaren leerden er echter vooral uit wantrouwig te staan tegenover de kolonisten die de motor vormden van de koloniale expansie (Huigen 2007: 155-172).

Al heeft Pratt het dan bij het verkeerde eind als ze wetenschappelijke reizigers voorstelt als wegbereiders van koloniale expansie in Zuid-Afrika, toch zijn deze en andere reizigers wel degelijk aangewezen geweest op samenwerking met het koloniale bestel. Ze dankten hun kennis van Zuid-Afrika en zijn inwoners mede

⁴ Barrow (1801: 146); Percival beschrijft deze straf toegepast op slaven (1804: 292-293).

aan het koloniale bewind en de dikwijls door hen verafschuwde kolonisten. Op z'n minst was het binnenland van Zuid-Afrika dankzij de koloniale expansie beter toegankelijk geworden voor wetenschappelijke reizigers. De betrekkingen tussen kolonialisme en wetenschap zijn bij nadere beschouwing zelfs nog intiemer. Om beter zicht te krijgen op de verwevenheid van kolonialisme en kennisvergaring in de achttiende eeuw in Zuid-Afrika moeten we het analytische perspectief echter wijzigen en de aandacht richten op de 'netwerken' waarbinnen de representaties een rol spelen. De omvang van de samenwerking wordt pas duidelijk wanneer men onderzoekt hoe representaties binnen samenwerkingsverbanden tot stand zijn gekomen, ook representaties die kritisch staan tegenover het koloniale bestel.

Wetenschappelijke reizigers konden hun activiteiten alleen ontplooiën door steun te verwerven van koloniale instanties en individuen. Onder andere omstandigheden is dat voor hedendaagse wetenschappers niet veel anders. Volgens de Franse wetenschapsantropoloog Bruno Latour is de behendigheid van wetenschappers om buiten het domein van de wetenschap steun te verwerven voor hun projecten een belangrijke sleutel tot hun succes.⁵ Latour noemt dit verschijnsel *intéressement*.

In de Kaapkolonie kon de koloniale overheid personeel met wetenschappelijke capaciteiten goed gebruiken. De kundigheid van Barrow en Lichtenstein werd bijvoorbeeld ingezet bij de kartering van de Kaapkolonie, maar beiden gebruikten de gelegenheid ook om hun eigen belangstelling te kunnen volgen. Degene die zijn officiële positie het beste voor wetenschappelijke doeleinden wist te gebruiken was de Nederlandse legerofficier Robert Jacob Gordon. Tot nu toe zijn er geen aanwijzingen gevonden dat hij zijn lange reizen ondernam met een officiële opdracht, al zal hij wel toestemming gekregen moeten hebben om het garnizoen in Kaapstad zo lang te kunnen verlaten. Zijn natuurhistorische en etnografische onderzoek kan alleen een beperkt nut voor het VOC-bewind hebben gehad, omdat de VOC hoofdzakelijk belangstelling had voor de economische mogelijkheden die het binnenland bood. Gordon moest zich zelfs verweren tegen aantijgingen dat hij alleen maar naar Zuid-Afrika was verhuisd om wetenschappelijk onderzoek te doen.⁶

⁵ Bruno Latour zegt het volgende met betrekking tot Louis Pasteur: "He who is able to translate others' interest into his own language carries the day. [...] So it is useless to look for the profit that people can reap from being interested in Pasteur's laboratory. Their interests are a consequence and not a cause of Pasteur's laboratory. Their interests are a consequence and not a cause of Pasteur's efforts to translate what they want or what he makes of them" (Latour 1983: 144).

⁶ Den Haag, Nationaal Archief, Fagel-Archief, nr. 2515.

Reizigers die buiten een dienstverband de Kaapkolonie bezochten, maakten ook gebruik van het koloniale systeem. De Frans-Surinaamse reiziger Le Vaillant kreeg bijvoorbeeld in Nederland al steun van VOC-bewindhebber Jacob Temminck en later aan de Kaap van vice-gouverneur Hacker en de als corrupt te boek staande fiscaal Boers, die een liefhebber was van natuuronderzoek (Le Vaillant 1790: 1-2, 28). Boers financierde onder meer een nieuwe uitrusting voor Le Vaillant nadat hij de zijne bij een zeeslag tussen Nederlandse en Engelse schepen tijdens de Vierde Engelse Oorlog in Saldanhabaai had verloren. Het huis van Boers in Kaapstad gebruikte Le Vaillant na afloop van zijn eerste reis als depot voor zijn verzameling. Om Boers voor zijn hulp te belonen, droeg Le Vaillant in 1790 het eerste deel van zijn reisbeschrijving aan hem op.

Wanneer we de wetenschappelijke reizigers in Zuid-Afrika zien als deel van een netwerk, lopen de krachtlijnen in een andere richting dan Pratt beweert. In haar analyse volgt Pratt in wezen het spoor van de oudere, koloniaal getinte historiografie over Zuid-Afrikaanse ontdekkingsreizigers, door de wetenschappelijke reizigers te zien als wegbereiders van het koloniale regime. Ze blijven ook voor Pratt in de eerste plaats *Pioneer Travelers*, om de titel van een boek van de Zuid-Afrikaanse historische geograaf Forbes uit 1965 te gebruiken. Alleen hebben ze hun heroïsche gedaante bij Pratt verwisseld met die van een koloniale spion met *Imperial Eyes*. In de analyse die ik voorstel, komt aan de achttiende-eeuwse wetenschappelijke reiziger binnen de koloniale context een meer zelfstandige rol toe. Weliswaar werden de resultaten van zijn onderzoek incidenteel gebruikt door het koloniale bestuur en was de reiziger ook vaak in dienst van de koloniale overheid, maar de reiziger bepaalde zelf zijn onderzoeksdoelstellingen in samenwerking met het geldende wetenschappelijke discours. Hij zocht primair antwoorden op wetenschappelijke vragen, niet op geopolitieke of economische. In intellectueel opzicht bleef hij daardoor relatief autonoom tegenover het koloniale bestel, al wist hij dat bestel goed voor zijn eigen doelen te gebruiken. De verhouding tussen wetenschappelijke reizigers en koloniale context was symbiotisch, maar ook zo dat de reizigers hieruit meer voordeel voor hun onderzoek behaalden dan het koloniale bewind voor het bestuur van de Kaapkolonie.

Bibliografie

- Alberti, L. 1810. *De Kaffers aan de Zuidkust van Afrika. Natuur- en Geschiedkundig beschreven*. Amsterdam: Maaskamp.
- Barrow, J. 1801. *An account of travels into the interior of Southern Africa, in the years 1797 and 1798: including cursory observations on the geology and geography of the southern part of that continent; the natural history of such objects as occurred in the animal, vegetable, and mineral kingdoms, and sketches of the physical and moral characters of the*

- various tribes of inhabitants surrounding the settlement of the Cape of Good Hope.* Dl. 1. London: Cadell & Davies.
- . 1804. *An account of travels into the interior of southern Africa; in which is considered the importance of the Cape of Good hope to the different European powers, as a naval and military station; as a point of security to our Indian trade and settlements during a war and as a territorial acquisition and commercial emporium in time of peace [...].* Dl. 2. London: Cadell & Davies.
- Beinart, W. 1998. "Men, science and nature in the eighteenth century and nineteenth century Cape." *Journal of Southern African Studies* 24: 775-800.
- De Gérando, J.-M. 1978 [1800]. *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages.* In: Copans, J. en J. Jamin (1978) *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme en l'an VIII*, 126-169. Paris: Le Sycomore.
- Forbes, V.S. 1965. *Pioneer travellers of South Africa. A geographical commentary upon routes, records, observations and opinions of travellers at the Cape, 1750-1800.* Cape Town: Balkema.
- Guelke, L. & Guelke, J.L. 2004. "Imperial eyes on South Africa. Reassessing travel narratives." *Journal of Historical Geography* 30: 11-31.
- Habermas, J. 1967 [1962]. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* Neuwied am Rhein: Luchterhand.
- Horkheimer, M. & T. Adorno. 1947. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente.* Amsterdam: Querido.
- Huigen, S. 1998. "Natural history and the representation of South Africa in the eighteenth century." *Journal of Literary Studies* 14: 67-80.
- . 2007. *Verkenningen van Zuid-Afrika. Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap.* Zutphen: Walburg Pers.
- Kolb, P. 1719. *Capvt Bonae Spei Hodiernvm: das ist, Vollständige Beschreibung des Afrikanischen Vorgeburges der Guten Hofnung.* Nürnberg: Monath.
- . 1731. *The present state of the Cape of Good-Hope: or, A particular account of the several nations of the Hottentots: their religion, government, laws, customs, ceremonies, and opinions.* London: W. Innys.
- . 1731. *The present state of the Cape of Good-Hope: vol. II. Containing, the natural history of the Cape; or, A particular description of all the sorts of animals in that neighbourhood.* London: W. Innys.
- Latour, B. (1983). "Give me a laboratory and I will raise the world." *Science observed. Perspectives on the social study of science.* Eds K.D. Knorr-Cetina & M.Mulkay. London etc.: Sage. 141-170.
- Le Vaillant, F. 1790. *Voyage de Monsieur le Vaillant dans l'interieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Esperance, dans les années 1780, 81, 82, 83, 84 & 85.* Paris: Leroy.
- Lichtenstein, H. 1811-1812. *Reisen im südlichen Africa in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806.* 2 dln. Berlin: Salfeld.
- Percival, R. 1804. *An account of the Cape of Good Hope.* London: Baldwin.
- Pratt, M.L. 1986. "Scratches on the face of the country; or, What Mr. Barrow saw in the land of the Bushmen." *'Race,' Writing, and Difference.* Ed. H.L. Gates. Chicago en London: University of Chicago Press. 138-162.

-
- . 1992. *Imperial eyes: Travel writing and transculturation*. London: Routledge.
- Sparrman, A. 1775-1777. *A voyage to the Cape of Good Hope, towards the Antarctic polar circle round the world and to the country of the Hottentots and Caffers from the year 1772-1776*. 2 dln. Cape Town: Van Riebeeck Society. (Vertaling van het Zuid-Afrikaanse deel van: *Resa till Goda Hopps-udden, Södra pol-kretsen, och omkring jordklotet samt till Hottentott- och Caffer-landen åren 1772-76*, Stockholm 1783).
- Zijl, W.J. van. z.j. *Van skeepskis na wakis tot boekrak*. Kaapstad: Lux Verbi.